

A Szovárd-kérdés

Őstörténetünkről a legújabb nyelvészeti kutatások tükrében

Konsztantinosz bizánci császár *De administrando imperio* című munkájában előadott „szavarti aszfali történet” problematikája a magyar őstörténet egyik legtöbbet tárgyalt, keresztül-kasul vitatott kérdése. A császár ilyen néven emlegette egyrészt a honfoglalás előtti magyarságnak az egészét, másrészt egy, a besenyők támadása után Perzsiába szakadt részét. Történeiszek – az álláspontok lényegét tekintve – általában elfogadták, és máig vallják a Konsztantinosztól leírt, Németh Gyulától pedig a modern tudomány módszereivel elemzett szavarti aszfali történet valóságtartalmát. Ezt nyelvészeti oldalról kezdték el vitatni, elsősorban Ligeti Lajos, aki a szavir-szavart-szovárd kérdésben korábban kifejtett téziseket hipotézisek láncolatának minősítette, s inkább a folklór színes világába utalta. Újabban más nyelvészekből is megjelentek kételkedő, illetve a kérdést helyretevő észrevételek (Harmatta János, Róna-Tas András).

Szovárd a gesztában

Szükséges szólni P. mester (Magiszter) gesztájának azon belső jellemzőiről, amelyek a Szovárd-kérdés megítélés szempontjából a legfontosabb vonásokat hordozzák. P. mester írói gényusa abban bontakozik ki igazán a maga teljességében, hogy megálmodott és meg is valósított egy olyan írásművet, melynek elején és végén vannak ugyan írott előzményekre támaszkodó, krónikaszerűen összeállított szövedékek, de maga a zöm, a fő mondanivaló: a magyar honfoglalás története úgyszólván *teljes-ségében az ő kompozíciója*, grandiózus elmeszüleménye. Ennek megírásához lényegében nem rendelkezett írott forrásokkal, s több mint három évszázad

távlatából valós szájhagyomány is aligha jutott el hozzá. Néhány valódi történeti név, illetve személy (Álmos, Árpád, Szolta, Lél) szerepeltetése ebben csak elenyésző kivétel, egyúttal a saját maga által alkotottakat hitelesítő biztosíték.

Mégis, annak ellenére, hogy sem a honfoglalást közvetlenül megelőző Kárpát-medencei történelmi helyzetéről, sem magának a honfoglalásnak a lefolyásáról nem tudhatott semmit, olyan „történelmi” művet volt képes erről alkotni, amely feltehetően nemcsak kortárs olvasóit ámíthatta el – továbbá egyes történelmi vonatkozásokban jól kimutathatóan forrásul szolgált őt időben követő krónikások számára is –, hanem ami mindennél beszéde-sebb: jórészt megtévesztette az újkori tudomány művelőit is, még a 20. század kiváló tudósai közül is nem egy volt hajlamos a valóságban megtörténtként elfogadni több-kevesebb állítását.

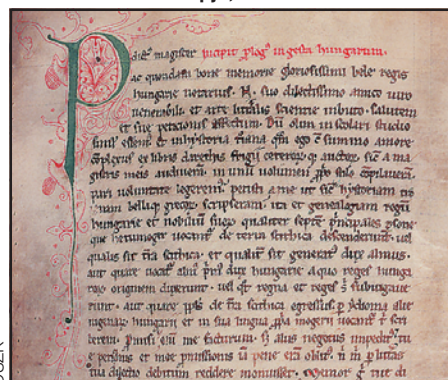
Társadalomszemlélete alapján különösen fontosak voltak a Magiszter számára a nemzetségek. Gesztája jelentékeny súllyal az ómagyar nemzetségekről szól, pontosabban azok érdekvilágához kapcsolódik. A mű folyamatában fontos feladatává, céljává növe-

Benkő Loránd a magyar nyelv-tudomány doyenje, a magyar őstörténeti kutatások legnagyobb élő személyisége. A Szovárd-kérdés című könyvében kifejti, hogy a szavarti aszfali népcsoport megfeleltetése a Szovárd ómagyar névvel pusztán Konsztantinosz bizánci császár elmélete volt, aki követeinek és az udvarában megfordult különböző nemzetiségű – köztük magyar – főembereknek köszönhetően jól ismerte a környező világot és népeket. A jelentéstartalom hasonlósága (földi szurok, természetes aszfalt) alapján azonosította az aszfaltos vidékről származó – és ezt nevében őrző – Szovárd nemzetség nevét a perzsa területen élő szavarti népcsoporttal, amely szintén területe jellegzetességéről (földi szurok) kapta jelzőjét (aszfali). Ez a tévedés szolgált alapul különböző elméletekhez a magyarok őstörténetét illetően. (A szerző téziseit összefoglalta a szerkesztőség.)

szik, hogy szövege saját korának nemzetségeiről, azok érdekvédelméről és érdekérvényesítő jogairól is szölgjon, úgyesen megjelenítve és visszavezetve azokat a honfoglalás idejére. Mivel mással tehette volna ezt megalapozottabbá és egyúttal hatékonyabbá, mint hogy Árpáddal földadományokat juttat azoknak a honfoglaló vezéreknek, akikre saját kora tőle kiemelt nemzetségeinek nevét ruházta rá?

Anonymus Gesta Hungarorumának kezdőlapja, 13. század

Álmos vezér a Képes Krónikában, 1358 után

A 13. század elején már sok, jelentős hatalommal rendelkező nagybirtokos nemzetsége volt az országnak. P. mester számos nemzetséget említ, de mindegyiket nem tudta és nyilván nem is akarta gesztájába sűríteni. Sőt a megemlítették között is válogat, jó néhányukat honfoglaló szerepkörükben a többi fölé emeli, birtokjogaikat Árpád adományával biztosítja is. A legrészletesebb formában a Szovárd nemzetségre vonatkozóan teszi.

A *Szovárd* név már a geszta 7. capitulumában, azaz a magyarok Szkítiából való kijövetelének tárgyalásában fölmerül, meglétét tehát a Magiszter jóval a honfoglalás előtti időre helyezi. Szovárdot az Álmos névvel fémjelzett család tagjaként szerepelteti, ezzel igen magas rangra emeli, a honfoglaló vezérek között is külön kiemeli, valamint a geszta menetében el is különíti tőlük. A többi vezértől eltérően nem nemzetségsős, ugyanakkor a „de genere Magog”, azaz Magóg király nemzetségéből származik, amivel pedig a hét vezér többi tagja nem dicsekedhet. Nemzetségnév nem szerepel neve mellett, holott kisebb jelentőségű személyeknél is akár többször említi a nemzetségbeli hovatartozást. A Szovárd nemzetség elrejtése magyarázatot kíván. Különböző kutatók feltételezése szerint, mivel a gesztaíró nem győzi dicsegni a Szovárd nemzetséget, elképzelhető, hogy a gesztában a Szovárd nemzetség hagyományai testesülnek meg, illetve hogy a Magiszter kiemelései esetleg arra mutatnak, hogy maga is a Szovárd nemzetségből származott.

Szovárd a krónikákban

Az ómagyar történeti irodalomból a gesztán kívül még két olyan szöveg ma-

radt korunkra, amelyben Szovádról és a Szovárd nemzetségről szó esik. Ez a Kézai-krónika és a 14. századi krónikaegyüttes (Ákos mester alkotása). A krónikások saját korukból biztosan, őskrónikákból pedig nagy valószínűséggel ismerték a Szovárd nevet. A krónikák azonban más szerepkörbe helyezik, részben személynévként, részben nemzetségnévként alkalmazzák a nevet. Nemzetségnévként úgy találjuk, hogy Lél, a Szkítiából kijövő hunok-magyarok egyik vezére, a morvák és csehek elpusztítása után Nyitra vára környékére költözött, és tőle származott a Szovárd törzs és rokonság.

A valóságban a Szovárdok nemzetségének nagyobb és ősbibb fele keletről, a Berettyó alsó-középső folyásának vidékéről, nemzetségi monostoruk, Szerpmonostora körzetéből származott. Nyugati, kislalföldi águk a történeti valóságban a 13. század elejénél nem lehet korábbi szereplő e vidéken. (Ekkor lép be okleveles adatokkal is igazolhatóan az események sorába a Szovárd nemzetségbeli Miklós, akit IV. Béla érdemei alapján kegyeibe fogad, Komárom és Esztergom megyében birtokadományokkal jutalmaz.) A Szovárd nemzetség ágai közül sorrendben a keletieké a származási elsőbbség, s e viszonylatban a nyugatiak története csupán fontos mellékvágány, krónikásaink (Kézai és Ákos mester) szépen kerekített meséje, legalábbis a Szovárdok származására (Lél vezér mint ősatya) nézve. A Kislalföldön birtokait gyarapító Miklós ispánnak érdekében állott, hogy birtokbirodalmát nemzetségi összefoglalásnak tekintsék (Lél vezér), amint ez a kor nemzetségeinél egyébként bevett szokás volt. Ákos mesternek volt

arra lehetősége (IV. Béla udvara), hogy a Szovárd nemzetséget, annak érdekelt-ségét a Lél-történet keretébe vonja.

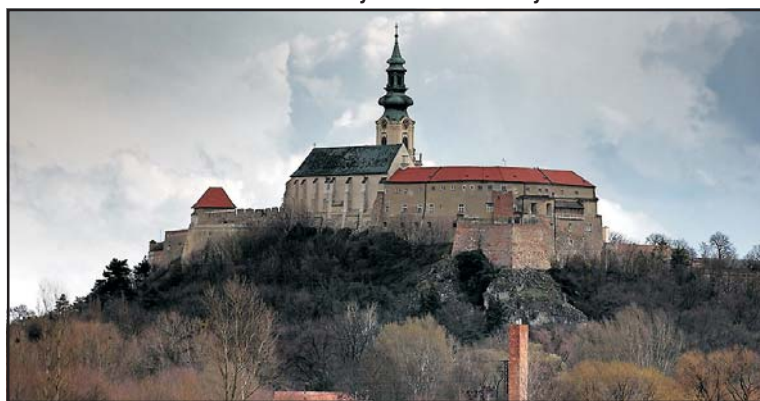
A Szovárd név etimológiája

Az Árpád-kori magyar nemzetségek neve általában három jelölési minőségben szokott okleveles anyagunkban előkerülni: nemzetségnévként, személynévként, helynévként. Főképp a nemzetségek és a helynevek szoros összefüggése érvényesül. Feltűnő tehát, hogy a Szovárd helynévnek nyoma sincs az emléktárgyakban. A Szovárd név nemzetségnévként vagy személyt jelölően fordul elő az iratokban. Első adata 1222/1550 (Várad Regestrum), a nemzetség Lénárt nevű tagja Békés megyei nemesek ügyében tanúskodik. Az adat tehát vitathatatlanul a nemzetség keleti, békés–bihari ágára vonatkozik. A kislalföldi Szovárdok emlegetése 1274-ből való. A Szovárd személynévi funkcióban elsőként a keleti és nyugati Szovárdok közötti első birtokosztzkodás alkalmával, 1283-ban tűnik fel.

A Szovárd névnek a gesztában, a krónikákban, illetve az oklevelekben előforduló alakjai: Zuard, Zuardu, Zvadu, Zuord, Zvard. A szókezdő sznek az ómagyar helyesírásban veláris vokálisok előtt általában z, palatálisok előtt pedig sc volt a jele. A Szovárd nevet tehát az ómagyar helyesírásban szükségszerűen z-vel kellett kezdeni. (Az efféle írásmód a tulajdonnevekben gyakorta máig fennmaradt, például Zamárdi, Zoltán stb.)

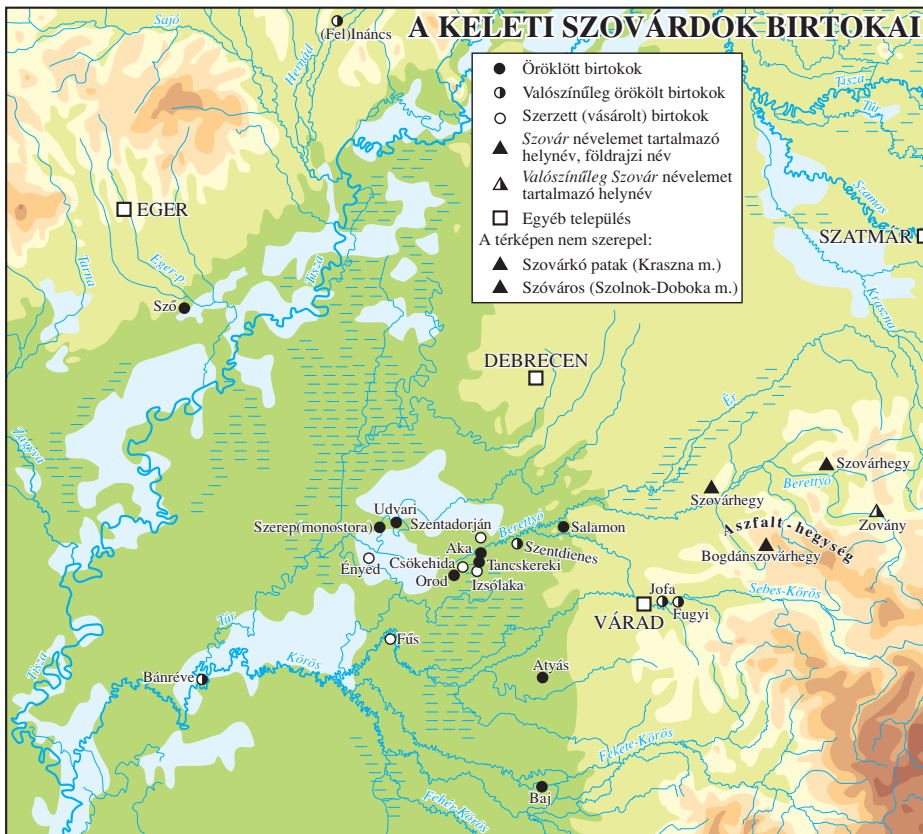
Az ómagyar Szovárd nevet szakirodalmunk Németh Gyula felvetése óta Konsztantinosz *szavarti aszfali* népvénére vezet vissza. E származtatás-

Kézai és Ákos mester krónikái szerint a Szovárd nemzetség őseinek, Lél vezérnek a szállásterülete Nyitra várának környékén terülhetett el

A Szovárdok nemzetségi monostorának romja, az ún. Csonkatorony Szerpmonostoránál

nak teljesen ellentmondanak a nyelvi interferencia folyamatainak törvényszerűségei, ahol is az átvevő nyelv szerkezeti sajátosságai a domináns tényezők. Az ellentmondások egyik része hangtörténeti (jővevényszavainkban ilyen helyzetű *a – o* változásra nincs példa, az ellenkezőjére viszont tömegesen), másrészt morfológiai. A görög *szavartinak* megfeleltethető *Szavárd* még hapaxként sem létezik (olyan kifejezés, amelyre csak egyetlen példa akad valamely nyelv irodalmában; egyetlen helyen előforduló adat). Szovárd személy- és nemzetségnévünk *-d* képző nélküli, tehát puszta *-ár* képzős szegmentuma nemcsak morfológiailag következtethető ki, hanem jelentése pontosan beleillik a *szív* igénkből származó nagy szócsaládnak abba a jelentéskörébe, amely egyfelől a folyadék felszívása, másfelől a folyadék szárazzá válása kölcsönösen determinált kettősében mutatkozik meg: „szivacs, spongya” jelentésű *szovár* szóban.

Szovárd nevünk *-d* személynévképzővel (ami nem váltható a *t*-vel!) alakult, az ómagyar adatanyag alapján kikövetkeztetett, valamint hapaxként önálló lexéma (önálló, mondatbeli szó) mivoltában is felbukkant „spongya” jelentésű *szovár* köznévből.

A vizsgált kor helynévanyagát tekintve a Szovárhegy helynevek tűnnek fel. Három Szovárhegy helységneve, valamint egy Szovárkő elnevezés mind földrajzilag jól meghatározható területen, Bihar megye északkeleti sávjában, továbbá a Berettyó forrásvidékének a régi Kraszna megyébe átnyúló délnyugati–nyugati felére is kiterjedően található. Ezen a tájon a föld szurkos, olajos jellegű, úgynevezett természetes aszfaltot, földi szurkot tartalmaz. A helynevekből következően az ilyen típusú földszerkezetet, illetőleg kőzetet jelölte a *szovár* lexéma. A területen belül a természetes aszfalt legjellegzetesebb előfordulási helye Bogdánsovár-

hegy környéke, amely az Aszfalt-hegy vonulatában fekszik.

Ez a helynévanyag fontos adalékanyagot szolgáltat arra a közös jelentés-tartalomra, amely a *szív* ige családját, a hapax *spongya-szovárt* és a bihari–krasznai helynevek *szovárját* összeköti.

A Szovárdok a történeti valóságban

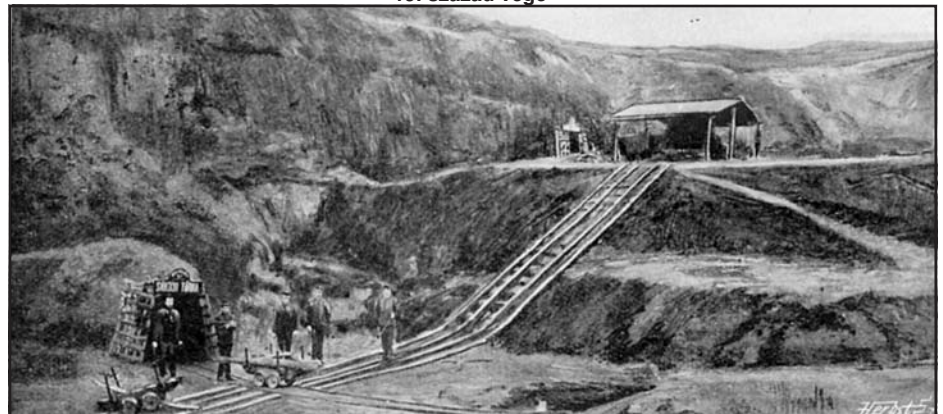
A keleti Szovárdok birtokainak minden tagja a Tiszától keletre, legnagyobb részét a régi Békés és Bihar területére, azon belül is zömmel a Berettyó régi medre alsó–középső folyásának völgyére, kissé elszórtabban Bihar további nyugati–középső részeire esik. A Szovárhegy helynevei, illetőleg a „Szovár-vidék” jó részét a Berettyó folyásához köthető, szembeötlő tehát az a névkapcsolat, amely a Szovárd nemzetségnév és a földi szurok lelőhelyeit jellemző Szovárhegy helynevek között megmutatkozik. Valószínűleg az erről a vidékről származó nemzetség kapta a nevét a vidék természeti jellegzetességéről.

A nyugati Szovárdok kisalföldi jelenlétére először egy 1267-ből való birtokadományozás (IV. Béla Miklós-nak) mutat.

Konsztantinosz: De administrando imperio

Néhány újabban felmerült kétség mellett őstörténeti irodalmunkban közlő helyé vált, hogy a *szavír* népnévhez kapcsolt konsztantinoszi *szavarti* mint a honfoglalás előtti ősmagyarságnak, majd a Kaukázuson túlra szorult magyar népcsoportnak a neve maradt fent az ómagyar hagyományban, és a *Szovárd* ennek folytatása, bizonyossága volna. E kapcsolásnak több más mellett

Az Első Hazai Aszfaltvállalat bányája az erdélyi Aszfalt-hegységben, Tatarosnál, 19. század vége

súlyos nyelvtörténeti akadályai vannak, ez a lehetőség a magyar névtörténeti folyamatokból biztosan kizárható.

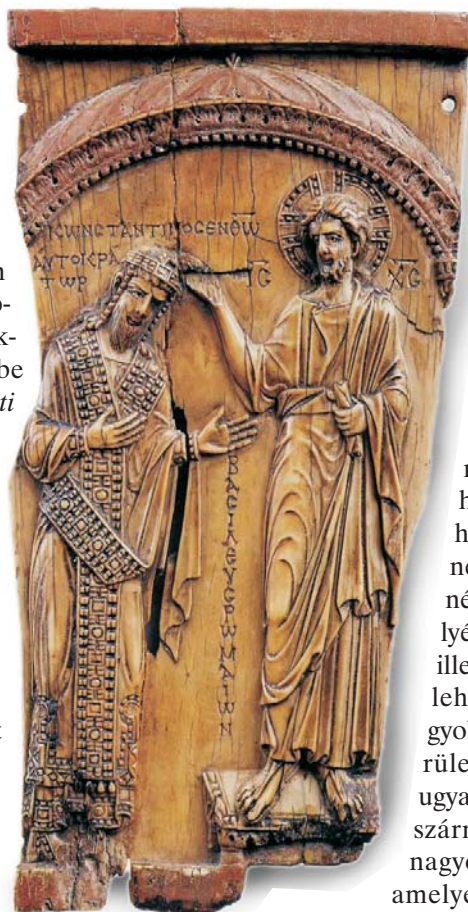
A *Szovárd* személy- és nemzetségnév minden bizonnyal alaki hasonlósága révén került szakirodalmi összefüggésbe Konstantinosz *szavarti aszfali* népnévvel.

Konstantinosz művében azt mondja, hogy az első besenyő támadás után a magyarok szétváltak, és az egyik (kisebb) részük Perzsia vidékére jutott el. Az állítólag leszakadt népcsoport lett volna a *szavarti aszfali* elnevezésű csoport. Maga az elvándorlás ténye is kérdéses, az elnevezés pedig önmagában is kétséges. Maga Konstantinosz is bizonytalan leírásban. A magyaroknak efféle megnevezéséről pedig egyetlen más forrás sem szól.

A *szavarti* hangtörténeti okokból semmiképpen nem lehet a *Szovárd* név idegen nyelvi előzménye. A *szabirok* névvel történő összefüggésbe hozása pedig többszörösen elfogadhatatlan. Egyfelől a megfeleltetés a *szavarti* név második szótagját tekintve hangtörténetileg hibás, másfelől a név jelentéstani szempontból félremagyarázott, harmadrészt a névalak felépítése morfológiailag téves.

A *szavarti* népnév tehát nem lehetett elszakadt magyar népcsoport neve, sem pedig nem kapcsolható *szabir* előzményhez. Milyen etnikumú és nyelvű népcsoportot jelenthetett tehát az említett megnevezés?

Konstantinosz szerint e nép Perzsisz területén helyezkedett el, amely ősi örmény terület volt, és Konstantinosz idején is örmény királyság része volt. A *szavarti aszfali* nép nevének jelentését az örmény nép és nyelv keretei között kereshetjük. A megnevezés örmény nyelvi összetétel: „fekete fiúk” a jelentése. Ez Konstantinosz másik

Krisztus császárrá koronázza VII. Konstantinoszt. Elefántcsont faragvány, 945 körül

munkájában (*De ceremoniis aulae byzantinae*) így szerepel: „a fekete fiúknak mondott *szavarti* nép”. Nem zárható ki tehát, hogy a *szavarti* néven emlegetett népcsoport lakhelyét és elnevezését illetően is örmény lehet. Minden nagyobb nép nyelvterületén található ugyanabból a népből származó kisebb-nagyobb néprészek, amelyeket általános népnévük mellett külön is illetnek valamilyen feltűnőbb jellegzetességük alapján. A *szavartinak* nevezett nép örmény területen való jelenlétét tulajdonnevek is igazolják.

A *szavarti* népnek a császár által ötölt, magyarokra vonatkozó megjelölését két körülmény hívhatta elő. Az egyik, hogy a Kaukázus földrajzilag tagolt völgyeiben már az idő tájt is számos néprészleg élt. A másik: Konstantinosz tudott arról, hogy észak felől nyomuló nomád népek nyomása prekaukázusi népcsoportokat szorított be a magashegység völgyeibe vagy űzött azon is túlra. A császár által jól ismert – legfeljebb időben nem pontosan elhelyezett – besenyő–magyar harcokban nem volt nehéz szétszakított magyar csoport délre menekülésére gondolnia.

Abban nem lehet kétség, hogy a *szavartinak* az *aszfali* értelmező jelzője Konstantinosz alkotása. De miért látott el egy örmény területen élő, örmény nyelven *szavartinak* nevezett népet *aszfali* jelzővel?

A kérdés megoldásához az *aszfali* jelző adhatja a kulcsot. Ez a görög szó kezdetben ásványi anyagot jelölt, majd erős, szilárd, biztos jelentést is kapott, illetve jelentéstartalmába tartozott a

természetes aszfalt, földszurok is. Az eddig tárgyalt teljes magyar nyelvi háttér, valamint a konstantinoszi probléma egy ponton egybeesést mutat: a „földi szurok” jelentésben. A korai ómagyar *Szovárd* nemzetség származásáról és nevének ugyane vidék földi szurok jelentésű *Szovár* helyneveivel szoros névtani kapcsolatról van szó, másfelől Konstantinosz *aszfali* jelzőjének elsődleges „földi szurok” jelentéséről; ezek együttesében pedig a két nyelvben megnyilvánuló feltűnő szemantikai párhuzamosságról. Hogy a jelentéstársítás létrejöjjön, ahhoz a görög és magyar nyelvet beszélő személyek érintkezésére volt szükség, és a gondolatcsereből fakadó képzetársításról lehet szó.

Konstantinosz feltűnő kiemeléssel, dicsérőleg ír az udvarában tartózkodó magyar követekről, név szerint Árpád dédunokájáról, Termacsuról, valamint Turkia harmadik fejedelméről, Bulcsúról. Közte és a magyar előkelők között akár részletekben is elmélyedő társalgási viszony alakulhatott ki. Valószínű, hogy a görög nyelvi *szavarti* néprész név és a magyar *Szovárd* nemzetségnév képzetársítása a császár felől indulhatott ki.

Hogy a Konstantinosz említette *szavarti aszfali* néven magyar néptörzsek nem élhetett a Kaukázusban, arra még egy közvetett, bár nem lényegtelen bizonyítékot is láthatunk. Ha az Árpád-kori magyarság tudatában élt volna a kaukázusi magyarság emléke, akkor a keleten maradt magyarság felkutatására a IV. Bélától küldött domonkos rendi szerzetesek (Julianusék) első útvonálynak körülményei máshogyan alakultak volna. Ugyanis Bizáncból való elindulásuk után útjuk a Fekete-tengeren át a Kaukázus északi lejtőig vezetett, innen azonban észak felé vették útjukat, érdektelenül elhaladva egy feltételezett magyar népcsoport lakóhelye mellett. Elégge elképzelhetetlen, hogy a kaukázusi magyarok létének tudatában – melyet a bizánci császár ide-oda járó ügynökeinek híradásai után a kollektív emlékezet ugyanúgy ébren tartott volna, mint a később ténylegesen megtalált magyarok emlékét – ne törekedtek volna azok megkeresésére.

BENKŐ LORÁND